

ВПЛИВ ХРИСТІЯНСЬКОЇ РЕЛІГІЇ НА ГЕНДЕРНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ОБРАЗУ ДОСКОНАЛОЇ ЛЮДИНИ В ПІДРОСІЙСЬКІЙ УКРАЇНІ (XIX – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)

Людмила Єршова

Інститут професійно-технічної освіти НАПН України (м. Київ)

Анотація:

На основі поєднання гендерного підходу з історико-хронологічним і культурологічним обґрунтовано вплив християнства на гендерну трансформацію уявлень суспільства щодо образу досконалої людини на території підросійської України в XIX – на початку XX століття. Традиційні християнські ідеали реконструйовано з урахуванням статі й особливостей релігійної диференціації українського суспільства. Окреслено основні етапи формування християнського образу досконалої людини, з'ясовано роль релігійного чинника в гендерних трансформаціях вітчизняних виховних ідеалів і схарактеризовано виявлені перетворення з урахуванням станового принципу організації освіти й виховання в Російській імперії.

Ключові слова:

виховний ідеал; досконала людина; цінності; гендерний підхід; християнська релігія; підросійська Україна.

Аннотация:

Єршова Людмила. Влияние христианской религии на гендерную трансформацию образа совершенного человека на территории подросийской Украины (XIX – начало XX века).

На основе сочетания гендерного, историко-хронологического и культурологического подходов обосновано влияние христианства на гендерную трансформацию представлений общества относительно образа совершенного человека на территории подросийской Украины в XIX – начале XX века. Традиционные христианские идеалы реконструированы с учетом пола и особенностей религиозной дифференциации украинского общества. Определены основные этапы формирования христианского образа совершенного человека, выяснена роль религиозного фактора в гендерных трансформациях отечественных воспитательных идеалов и охарактеризованы выявленные преобразования с учетом сословного принципа организации образования и воспитания в Российской империи.

Ключевые слова:

воспитательный идеал; совершенный человек; ценности; гендерный подход; христианская религия; подросийская Украина.

Resume:

Yershova Liudmyla. The impact of Christianity on gender transformation of the image of the perfect man on the territory of Underussian Ukraine (XIX – early XX century).

In terms of combination of gender, historical-chronological and culturological approaches the author gives grounds for the impact of Christianity on the gender transformation of society perceptions related to the character of the perfect man on the territory of Underussian Ukraine in XIX – early XX century. Traditional Christian ideals were reconstructed with allowances made for gender and peculiarities of religion differentiation in Ukrainian society. The main stages of formation of the Christian image of perfect man were characterized; the role of the religious factor in gender transformations of domestic educational ideals was explained and the identified transformations with allowances made for the class principle of education and upbringing organization in the Russian Empire were characterized.

Key words:

educational ideal; perfect man; values; gender approach; Christian religion; Underussian Ukraine.

Постановка проблеми. Перша чверть XXI ст. ознаменована в Україні виявленням гострої потреби суспільства в науковому обґрунтуванні ідеального образу нової людини. Цей час позначений також трансформацією патріархальної системи гендерної стратифікації, шлюбно-сімейних стосунків, стереотипів фемінності й маскулінності. Водночас педагогічна теорія і практика, на жаль, часто демонструють у цих питаннях залежність від статево-рольового підходу, який обмежує розвиток особистості рамками традиційних гендерних ролей, що перестали відповідати реальним потребам сучасного суспільства. Подолання цієї суперечності можливе через упровадження гендерного підходу, який звільняє мислення педагогів від статево-рольових стереотипів, сприяє усуненню асиметрії «чоловічого» й «жіночого», допомагає створити більш об'єктивне уявлення про трансформацію гендерних цінностей на різних етапах розвитку вітчизняної системи освіти. Заявлена проблематика може розглядатися як важливий крок у дослідженні проблем розвитку людського потенціалу як сукупних можливостей окремої

людини або населення країни стосовно діяльності й власного розвитку, що охоплюють життєві потреби, інтереси, цінності та ідеали. Це підтверджує актуальність вивчення історико-педагогічних чинників гендерної трансформації вітчизняних ідеалів виховання, серед яких одним з найвагоміших є християнська релігія.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До проблем перетворення «людини звичайної» на «людину нову, досконалу» зверталися як педагоги минулого (М. Драгоманов, А. Міцкевич, Олена Пчілка, Леся Українка), так і сучасні дослідники (О. Базалук, Т. Білан, М. Боришевський, В. Жуковський, Н. Калита, О. Киричок, А. Кир'якова, М. Кухта, З. Сафонова, І. Цимбалій, В. Янів, І. Ящук та інші), які порушували проблему визначення таких понять, як «виховний ідеал», «досконала людина», «нова людина», «людина майбутнього», «конструкт народу», «модель виховного ідеалу», «модель ідеальної людини», «еталонна модель особистості», «модель процесу формування особистості». Гендерний підхід до вивчення проблеми формування досконалої особистості тією чи тією мірою

застосовували С. Вихор (гендерні ролі), О. Каменська, В. Кравець. А. Мудрик (гендерний підхід у педагогіці, історія гендерної педагогіки), О. Кікінежди, Л. Штильова (гендерна культура), О. Кісь (етногендерологія), Н. Кутова, О. Петренко (гендерний вимір в освіті), М. Мелтсас (гендерна ідентичність), І. Петрище, О. Шарган (статеве виховання), Л. Репіна, О. Цокур (гендерне виховання) та інші. Наприкінці ХХ ст. значно активізується застосування гендерного підходу до дослідження жіночої освіти в окремих українських регіонах (Д. Грозний, В. Добровольська, Г. Маслій, М. Рижкова, Т. Шушара та ін.). Ми виходимо з доцільності поєднання гендерного підходу з історико-хронологічним і культурологічним. Перший сприяє реконструкції й аналізу традиційних стереотипів християнського ідеалу залежно від статі й особливостей релігійної диференціації українського суспільства, а інші дають змогу враховувати першопричини й детермінанти розвитку ідеї християнського виховного ідеалу, допомагають простежити за послідовністю його трансформацій з урахуванням станового принципу організації освіти й виховання в Російській імперії ХІХ – початку ХХ століття.

Формулювання цілей статті. Ключовим нашим завданням має стати обґрунтування впливу християнської релігії на гендерні трансформації вітчизняних виховних ідеалів ХІХ – початку ХХ століття.

Виклад основного матеріалу дослідження. Говорячи про роль християнства у формуванні нового ідеалу людини, довершеним зразком якого виступала постать Ісуса Христа, сучасні науковці твердять, що Русь не копіювала візантійський чи римський варіанти християнства, а створила свій власний «руський» (Б. Греков). З одного боку, він виявився синтезом або «схрещенням» східного й західного християнства (М. Чубатий), а з іншого – розглядається як особливий «язичницько-православний симбіоз» (О. Кир'янова), який зумовив і певну «паритетність» статей, не властиву візантійському християнському ідеалові.

За часів Київської Русі виховний ідеал християнської педагогіки за своїм змістом був гуманістичним. Це підтверджується ідеями рівності, свободи й людинолюбства, викладеними в творах Іларіона Київського, Кирила Туровського, Климентя Смолятича та інших. Ці ідеї вплинули на формування образу досконалої людини як праведника, патріота й просвітянина, наділеного внутрішньою духовною свободою, здатного до самовиховання, безкорисливої активної суспільної діяльності, відданого людям, істині

й Богові, а також стали потужним світоглядним чинником формування нової системи цінностей, що органічно поєднувала євангельське вчення з елементами дохристиянської української культури.

Проте, завдяки поступовому утвердженню візантійських духовних ідеалів, християнство внесло зміни в зміст і дієвість староукраїнських: ідеал воїна-язичника поступився ідеалу людини-праведника й аскета-мудреця. Давньоруський дружинний ідеал під впливом церкви збагатився християнськими категоріями «милосердя» й «смирнення», а «доблесть» почала сприйматися як «мудрість», а не «войовничість». Втіленням аскетичної мудрості стало чернецтво, особливо келіотство (пустельництво), як метод спасіння й самопізнання шляхом втечі від світу. Чернечий ідеал полягав у моральному вихованні «чистоти серця», що здійснювалося шляхом постів, старанного читання релігійних текстів, самоконтролю за бажаннями й учинками.

Сталися зміни й у змісті жіночих ідеалів. До візантійського впливу слов'янська жінка була юридично самостійною, мала певну владу, права й пільги, могла впливати не лише на родинні, а й державні справи, а з ХІІ ст. з'явився нетрадиційний для староукраїнського менталітету погляд на жінку як на джерело гріховності й недосконалості. Подібне ставлення, на думку М. Грушевського, стало кроком назад від здорових задатків старого українського побуту. В основу нового ідеалу було покладено тези про обмеженість жіночого розуму й гріховність жіночої вроди. Ці ідеї підкріплювалися поглядами відомих філософів і теологів давнини (Платон, Аристотель, Тома Аквінський, Амвросій). Однак в українському менталітеті ці зміни приживалися дуже повільно.

І. Нечуй-Левицький зазначав, що народ кладе на своїх богів печать своєї національності. Свідченням тому може бути образ київської Оранти, яку вважають утіленням християнського ідеалу діви-матері, Софії-мудрості, берегині усього руського народу та його церкви. Цей непохитний образ з сильними плечима, широкими долонями, упевненою заземленою поставою нагадує не тендітних одухотворених візантійських Богоматерів, а дуже земні обриси прадавніх кам'яних баб. Це «град», «непорушна стіна», що символізує дієвий ідеал жінки в Київській державі. Така сама «захисна» місія покладалася й на образи «козацьких Покров», на яких Богородиця й Немовля зображені в суто українському дусі. Саме в таких автентичних рисах українського православ'я крилися, на думку М. Костомарова, причини глибокої релігійності українського народу, який за будь-яких обставин свого життя й виховання «берегтиме в собі релігійні основи доти, доки

існуватиме сума головних ознак, що становлять його народність» [8, с. 36].

Високу життєздатність сформованого в українському суспільстві жіночого ідеалу засвідчує й історія XIV – першої половини XVI ст. У цей період українські жінки з княжих родів були свого роду політичними посередниками у визначені доль цілих народів, силою жіночої мудрості стримуючи війни й об'єднуючи землі. Дієвість жіночого виховного ідеалу збереглася й у литовську добу. Деякі литовські князі, що сповідували язичництво, самі одружувалися з православними князівнами, влаштовували християнські шлюби своїм дітям і не протидіяли їхньому переходу в християнство. Православні ж дружини литовських вельмож сприяли активному поширенню української культури й утвердженню православної віри.

На землях польсько-українського пограниччя освіта жінок здавна дуже контрастувала з російським освітнім ідеалом. Так, М. Зінченко вказував на те, що вже з XIII ст. «у Польщі виняткова серед шляхти жінка не вміла читати й писати, а з XV ст. жінки панівних верств нерідко були навіть освіченішими, ніж деякі чоловіки» [5, с. 10]. Антіохійського патріарха Макарія, який побував на українських землях у середині XVII ст., так само вразила освіченість українських жінок. Саме ця чеснота зумовлювала їхню самостійність і незалежність, якій, на думку історика О. Левицького, могла позаздрити дворянка будь-якої європейської країни.

Гуманістичні ідеали Київської Русі й освітні традиції, привнесені в українське суспільство католицизмом і протестантизмом, знайшли певні рефлексії й у поглядах українських братств XVI–XVIII ст. Усупереч церковним догматам про другорядність становища жінки, відомі діячі братств Кирило-Транквіліон Ставровецький, Інокентій Гізель проповідували рівноправність соціальних і особистісних стосунків протилежних статей. У каталогах багатьох братств є інформація про членство в них жінок – «братничок» або «сестер». Тобто імплантована в українську культуру візантійська традиція заниження ролі жінки в громадському й церковному житті народу виявила нежиттєздатність, поступаючись перед магічною силою українського ідеалу матері-берегині. Наприклад, у полемічному творі М. Смотрицького «Тренос» православна церква представлена символічним образом зраженої власними дітьми Матері-церкви, яка намагається відродити їхні патріотичні почуття й релігійні переконання.

Гендерним трансформаціям образу досконалої людини певною мірою сприяли

цивільна (1569) й церковна (1596) Унії, унаслідок яких на українських землях поширилася діяльність різних духовних орденів, місій і конфесій, що спонукали людей до постійної переоцінки стабільних аксіологічних цінностей. Деякі мешканці пограниччя під впливом «протестантських шукань встигали тричі за життя змінити обряд, мігруючи від православ'я до кальвінізму чи соцініянства, а звідти – до католицизму» [20, с. 301–302]. Це вплинуло на формування в регіоні особливих вимог до гендерних ідеалів. Найбільш потужним виявився вплив єзуїтів, в освітній політиці яких головний акцент робився на врахуванні сили жіночого впливу на свідомість дітей і чоловіків. Саме тому в жіночій громадській діяльності XVII ст. з'явилася тенденція римсько-католицького виховного впливу, яка наприкінці XVIII ст. замінила православну домінуючу в християнському виховному ідеалі підросійської України на римсько-католицьку.

На початку XIX ст. на цю тенденцію звернули увагу у владних колах Російської імперії. Київський генерал-губернатор В. Левашов наголошував, що жіноча освіта українсько-польського пограниччя є справою більш необхідною, ніж освіта чоловіків [10, с. 10–11]. Граф М. Протасов (згодом обер-прокурор Синоду) підкреслював, що саме в жіночих школах був особливо поширений «дух, ворожий уряду й російській національності» [15, с. 306]. Пильний урядовий контроль за змістом виховного процесу в навчальних закладах регіону детермінував значне підсилення домашньої освіти жінок-католичок, завдяки чому, за висловом І. Сбитнева, формувалися великі господарки й патріотки, наділені «силою жіночої дипломатії» [17, с. 65]. Саме тому поляки зберігали в імперії свій національний дух, який не змогли знищити жодні царські репресії.

У Україні в першій половині XIX ст. в образі ідеальної жінки поруч із загальноновизнаними рисами (вірна дружина, турботлива мати, дбайлива господиня, слухняна парафіянка) визнавалися також риси, які не завжди підтримувало російське православ'я (освічена, горда, незалежна й активна громадянка), однак якими дуже опікувалися католицькі священники. Крім того, католицизм XIX ст. набув у Російській імперії значущості основного джерела розвитку ідеї загальноєвропейської єдності, в основу якої покладалося визнання християнства як «ідеалу свободи», чого на той час не змогло досягнути й прийняти монархічно закріпачене російське православ'я.

Лише соціально-економічні перетворення другої половини XIX ст. змусили ідеологів

православ'я визнати необхідність зміни еталону освіти православних християн. У цей період інтереси держави й православної церкви збіглися, створивши ідею «російської державної церковності», відповідно до якої православна церква ставала на службу до самодержавства й, по суті, мала сприяти «обмосковленню» народів Російської імперії. Знарядям утілення нової ідеологічної доктрини мала стати духовна початкова освіта народу. Обер-прокурор Св. Синоду К. Победоносцев ідеалом початкової школи вважав таку, у якій би учні отримували мінімум елементарних знань і максимум страху Божого, поваги до батьків і відданості державі. При цьому основним фактором покращення просвіти народу розглядалася освіта жінок, яка передбачала ознайомлення зі зразками добросесної поведінки святих жон, мучениць і проповідниць християнства, матерів і сестер великих святителів, рівноапостольних цариць і князівен [16, с. 16]. Таке навчання, що здійснювалося малозрозумілими церковнослов'янською й російською мовами, призвело до того, що вихованці церковних шкіл виявлялися навіть менш релігійними, ніж ті, які взагалі ніде не навчалися. Клерикальні видання повідомляли, що люди в селі лихословлять усі без розбору статі й віку, до Храму Божого ставляться байдуже, до священників і батьків – нечемно, Богу рідко моляться, постів не дотримуються [11, с. 569]. Таким чином, консервативні православні школи не витримали конкуренції з католицькими й міністерськими училищами, до яких батьки масово стали переводити своїх дітей [9, арк. 259–259 зв.]. Священники примусово повертали дітей назад до церковних шкіл або тиснули на батьків через церковну громаду. Між духовним і цивільним освітніми відомствами виросла неприхована неприязнь, яка ще більше знизила авторитет православної церкви.

Те саме можна сказати й про гендерні особливості впровадження офіційного виховного ідеалу через середню ланку духовної освіти. Висунутий Обер-прокурором Синоду М. Протасовим виховний ідеал «істинно народних пасторів» лише підкреслив кризу середньої духовної освіти, що масово продукувала малограмотних священників, які обмежувалися «млявим, байдужим виконанням своїх професійних обов'язків, порушуючи елементарні християнські та етичні норми» [12, с. 138]. Унаслідок цього духовенство не лише втратило повагу й довіру народу, а й сформувало певний антиідеал, втілюючи в образі «попа» неприпустимі для церковнослужителя риси: невігластво, фарисейство, жадібність, байдужість,

бездіяльність тощо [1, с. 631; 4, с. 478; 18, с. 138].

Наприкінці XIX ст. духовне керівництво дійшло висновку, що саме неосвічені дружини сільських священників схиляють усю свою родину до засвоєння брутальних звичок і не зовсім благочестивого стилю життя [3, с. 469]. Тому було визнано необхідність формування особливого ідеалу дружини священника, який став би взірцем життя для селян своєї парафії. Структура виховного ідеалу дівчат духовного стану була детермінована їхніми основними соціальними ролями: дружини – освіченої помічниці чоловіка-пастора, матері й виховательки – взірця сімейно-господарських справ на селі, матушки – просвітительки й лікарки селян. У змісті такого ідеалу мали домінувати релігійно-моральна й господарська освіта. З огляду на це, всестанові жіночі гімназії не вважалися гідними майбутнього призначення доньки священника, оскільки «розвивали пристрасть до танців, балів, убрання, музики, театральних вистав та інших не зовсім безпечних розваг» [6, с. 47]. Саме тому для дівчиць духовного звання почали відкривати спеціальні середньоосвітні навчальні заклади – духовні та єпархіальні училища. Російський уряд схвалював закритість цих закладів, яка мала гарантувати «чистоту» виховних впливів на свідомість вихованок. Однак закрита школа в усьому обмежувала жіночу освіту, порівняно з чоловічою, зумовлювала некритичність мислення вихованок, приховувала все, пов'язане з усвідомленням ними своєї статі, провокувала інфантильну сентиментальність, стимулювала рабське благоговіння перед вищими станами, формувала неприпустимі для ревних християнок почуття: заздрощі, ревнощі, блюзнірство, образливість тощо [13, с. 144; 7, с. 443]. Подібні трансформації відбувалися й у чоловічих духовних закладах, де учні нехтували традиційними церковними обрядами, критикували систему релігійної освіти, виявляли інтерес до революційної літератури й у різні способи демонстрували зневагу до системи офіційних цінностей. «Охоронна» освітня політика довела виховання особистості в духовних школах до повного абсурду, отримавши прямо протилежні результати.

На початку XX ст. педагогічна громадськість уже відкрито критикувала духовну освіту, вимагаючи не косметичних змін, а глибокого перегляду її форм і змісту. Ідеалом виховання світська педагогіка проголошувала здорову людину з твердою волею, сильним і великодушним характером, розвинену розумово й морально. Усі ці якості завжди ставали в нагоді, коли в народі й церкві виникала потреба захищати свою землю й віру.

Однак вихованці православної духовної школи кінця XIX – початку XX ст. настільки мало відповідали істинним християнським ідеалам, що виявилися нездатними врятувати власну Церкву від негативних викликів нового часу. Не змогли, наприклад, аргументовано протистояти масовому переходу своїх прочан до інших християнських церков. Водночас сміливі реформаторські ідеї прогресивних українських християнських педагогів П. Ліницького, П. Юркевича, М. Олесницького, М. Маккавейського та ін. сприймалися одновірцями як «протестантські відхилення». У 1908 р. у Державній думі розглянули законопроект про зрівняння православ'я з іншими віросповіданнями імперії. Очевидно, що ані суспільство, ані держава вже не мали міцної віри в силу виховного впливу церкви. Л. Толстой у нарисі «Про виховання» (1909) писав, що «найбільш впливовий стан людей науки, який керує громадською думкою, не визнаючи християнство в тому вигляді, у якому воно викладається церквами, не вірить уже в жодну релігію» [19, с. 5].

Щоб повернути прихильність царя, у передвибірчій програмі 1912 р. духовенство головною своєю метою визнало «розвиток і захист панівної російської народності» [14, с. 836], а першим пунктом передвибірчої платформи назвало необхідність упровадження в імперії загальної освіти. Однак освітня відсталість духовного відомства не сприяла розвитку православного народу, а мільйони неправославних російських підданих не знайшли в російській православній церкві ані захисника, ані союзника. Наступні глобальні зміни політичного й соціального устрою країни не дали змоги здійснити сподівання православної церкви, значно полегшивши більшовицькому уряду впровадження свого ідеалу виховання, у якому віра в Бога як вищу цінність і абсолютну істину була замінена на безоглядну відданість комуністичній партії та її вождям. З огляду на помилки й проблеми минулого, сучасна духовна педагогіка, говорячи про наближення людини до вищого ідеалу людського буття, основним завданням православного виховання називає визначення оцінки «зовнішньої» людини через усвідомлення

«внутрішньої» [2, с. 49], що означає досягнення певної гармонії між проголошеними ідеалами й умовами їх досягнення, тобто єдності форми й змісту, якої було позбавлено духовне виховання у вітчизняній педагогічній практиці XIX – початку XX ст.

Висновки. Застосування гендерного підходу дало змогу з'ясувати, що система гендерних ідеалів, сформованих на українських землях Російської імперії в XIX – на початку XX ст., є певним симбіотичним утворенням, де кожен ідеал, зберігаючи особисті відмінні якості, мав також і властивості, що забезпечували його інтеграцію в систему складних національних, культурних, економічних та ідеологічних відносин складноструктурованого імперського організму. Показано, що формування образу досконалої людини під впливом привнесених християнством цінностей пройшло три основні етапи: ранньохристиянський (ідеал аскета-мудреця), середньовічний (ієрархічне співіснування ідеалів ченця й лицаря з домінуванням чернечого ідеалу) й ренесансний (формування ідеалів християнина-подвижника (місіонер, просвітитель) і християнина-мирянина (чоловік: батько-господар-голова роду; жінка: мати-берегиня; християнська родина (батько, мати й діти) як образ Святої Трійці на землі). Гендерні особливості виховних ідеалів знайшли своє відображення в історично зумовленому обмежувальному характері освітнього законодавства Російської імперії, етнонаціональних, культурних і регіональних особливостях його практичного застосування в навчально-виховних закладах, у формуванні статевої концепції змісту періодичних видань, у гендерній проблематиці тогочасної літератури й епістолярних джерел. Виховні ідеали жінок зумовлювалися традиційними цінностями своєї релігії, етносу, стану й родини, тому навіть у межах одного стану виховний ідеал жінок різних національностей суттєво відрізнявся за своїм змістом, дієвістю й спрямованістю. Релігійні детермінанти гендерної трансформації системи християнських виховних ідеалів мали глибоке історичне коріння, наслідки їх історично пролонговані в сучасні освітні процеси, а отже, заслуговують на те, щоб стати предметом окремого історико-педагогічного дискурсу.

Список використаних джерел

1. Аммосов Н. Заметки / Н. Аммосов // Духовный вестник. – Харьков, 1863. – Т. 5. – С. 625–642.
2. Архиепископ Конотопский и Глуховский Лука. Православный аспект в социальной педагогике / Лука, Архиепископ Конотопский и Глуховский // Вісник Глухівського державного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки. – 2010. – Вип. 15. – Ч. 2. – С. 49–51.
3. Буйницький А. Значение женщины и необходимость для нее образования // Волинские епархиальные

References

1. Ammosov, N. (1863). Notes. *Dukhovnyi vestnik*. Kharkov. Vol. 5. 625–642. [in Russian]
2. Archbishop of Konotop and Glukhov Luka (2010). The Orthodox aspect in social pedagogy. *Visnyk Hlukhivskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu*. Series: Pedagogical Sciences. Issue 15. Part 2. 49–51. [in Russian]
3. Buinitskii, A. (1881). The role of a woman and the necessity for her to be educated. *Volynskiiye yeparkhialnyie vedomosti*, 14, 466–474. [in Russian]

- ведомости / А. Буйницкий. – 1881. – № 14. – Ч. неоф. – С. 466–474.
4. Духовно-учебная реформа // Православное обозрение. – М., 1869. – Ч. 1–6. – С. 474–490.
  5. Зинченко Н. Женское образование в России. Исторический очерк / Н. Зинченко. – СПб., 1901. – 46 с. – С. 10.
  6. Исторический взгляд на участие женского пола в религиозно-нравственной и гражданской жизни Церкви Божией, с приложением истории Ярославского училища девиц духовного звания, составленного по случаю празднования в сем заведении двадцатипятилетнего юбилея 1 июня 1871 года. – Ярославль, 1871. – 117 с.
  7. Картинки из школьной жизни: Из прошлого Волынских духовно-учебных заведений. По личным воспоминаниям // Волынские епархиальные ведомости. – 1911. – № 22. – 26 мая. – С. 442–444.
  8. Костомаров М. Дві руські народности / М. Костомаров / [пер. О. Кониського; передне слово Д. Дорошенка]. – Київ–Ляйпціг : Українська накладня, 1923. – 42 с.
  9. Лист Арсенія, митрополита Київського [Зі справи про початкову народну освіту (1862)] // ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 812. – Спр. 9. – Арк. 258–259 зв.
  10. Лихачева Е. Материалы для истории женского образования в Росси (1828–1856) / Е. Лихачева. – СПб., 1895. – 342 с.
  11. Малиновский А. Дефекты преподавания Закона Божия в церковных школах / А. Малиновский // Волынские епархиальные ведомости. – 1911. – № 29. – С. 569–571.
  12. Мешковая С. І. Аналіз причин реформи російської православної церковної школи 1867–1869 рр. / С. І. Мешковая // Вісник національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». Серія: Актуальні проблеми історії України. – 2012. – № 24. – С. 137–142.
  13. Отчет Св. Кирилло-Мефодиевского братства за 1878–1879 год. С приложениями. – СПб., 1882. – 194 с.
  14. Превыборная платформа духовенства // Волынские епархиальные ведомости. – 1912. – № 42. – С. 835–836.
  15. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения (1802–1902) / С. Рождественский. – СПб., 1902. – 679 с.
  16. Самойлович И. Устройство начальных школ для девочек / И. Самойлович // Народное образование (СПб). – Т. 2. – Кн. 1. – 1901. – С. 8–25.
  17. Сбитнев И. М. Записки Ивана Матвеевича Сбитнева: Из времен учреждения на Волыни и Подолии после восстания 1831 г. русских школ, взамен польских / И. М. Сбитнева. – К., 1887. – 94 с.
  18. Сычугов С. И. Записки бурсака / С. И. Сычугов. – М.-Л. : Academia, [Б. г.]. – 356 с.
  19. Толстой Л. Н. О воспитании. Три статьи, написанные в 1909 году / Л. Н. Толстой. – М. : Тип. Н. Гагцук, 1910. – 23 с.
  20. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2005. – 584 с.
  4. Spiritual and learning reform (1869). *Pravoslavnoie obozrenie*. Moscow. Part 1–6, 474–490. [in Russian]
  5. Zinchenko, N. (1901). *Education of women in Russian. A historical essay*. SPb, 10. [in Russian]
  6. *A historical view on women's participation in religious-moral and civic life of Church of God with the History of Yaroslav School for Clergy Maidens compiled for the 25th Anniversary of this institution on 1 June 1871* (1871). Yaroslavl'. [in Russian]
  7. Pictures from school life : Out of the past of Volyn Spiritual and Learning Institutions. On personal recollections (1911). *Volynskiiie yeparkhialnyie vedomosti*, 22, 26 May. 442–444. [in Russian]
  8. Kostomarov, M. (1923). *Two Russian nationalities*. Kyiv–Leipzig : Ukrain'ska nakladnia. [in Russian]
  9. *A letter of Arsenii, the Metropolitan of Kyiv [from the paper on primary public education (1862)]*. CDIAK. F. 442. Op. 812. Spr. 9. Ark. 258–259 zv. [in Russian]
  10. Likhacheva, Ye. (1895). *Materials on history of women's education in Russia (1828–1856)*. SPb. [in Russian]
  11. Malinovskii, A. (1911). Defects of teaching Law of God at church schools. *Volynskiiie yeparkhialnyie vedomosti*, 29, 569–571. [in Russian]
  12. Meshkovaia, S. I. (2012). Analysis of the reform causes of Russian Orthodox Church School 1867–1869. *Visnyk natsionalnoho tekhnichnoho universytetu "Kharkiv Polytechnic Institute"*. Series: Important problems of History of Ukraine. 24, 137–142. [in Russian]
  13. *The report of St. Kirill adn Mefodii Brotherhood for 1878–1879. With appendices*. Pb. [in Russian]
  14. Pre-election platform of the clergy (1912). *Volynskiiie yeparkhialnyie vedomosti*. 42, 835–836. [in Russian]
  15. Rozhdestvenskii, S. V. (1902). *Historical survey of the activities of Ministry of Public Enlightenment (1802–1902)*. SPb. [in Russian]
  16. Samoiloich, I. (1901). Organization of primary schools for girls. *Narodnoie obrazovanie (SPb)*. Vol. 2. Book 1. 8–25. [in Russian]
  17. Sbitnev, I. M. (1887). *Notes of Ivan Matveevich Sbitnev: From the times of establishing Russian schools instead of Polish ones on Volyn and Podolia after the revolt of 1831*. Kyiv. [in Russian]
  18. Sychugov, S. I. *Notes of Bursak*. M.-L. : Academia. [in Russian]
  19. Tolstoy, L. N. (1910). *On upbringing. Three articles written in 1909*. Moscow : Typ. N. Gatsuka. [in Russian]
  20. Yakovenko, N. (2005). The essay of History of Ukraine in Middle Ages and Early Modern. Kyiv : Krytyka. [in Ukrainian]

Рецензент: Москальова Л.Ю. – д.пед.н., професор

Відомості про автора:

Єршова Людмила Михайлівна

a.b.golik@mail.ru

Інститут професійно-технічної освіти НАПН України
провул. Віто-Литовський, 98-а, м. Київ, Україна

doi: <http://dx.doi.org/10.7905/nvmdpu.v0i17.1625>

Матеріал надійшов до редакції 16. 11. 2016р.

Прийнято до друку 13.12.2016 р.

Information about the authors:

Yershova Liudmyla Mykhailivna

a.b.golik@mail.ru

Institute of Vocational Education of NAPS of Ukraine
Vito-Lytov'skyi Provulok, 98-a, Kyiv, Ukraine

doi: <http://dx.doi.org/10.7905/nvmdpu.v0i17.1625>

Received at the editorial office 16. 11. 2016.

Accepted for publishing 13.12.2016.